

Институт за европске студије, Београд

DOI 10.5937/kultura1652198M

УДК 316.75:655.4/.5(497.11)

339.174:002(497.11)"1956/2015"

оригиналан научни рад

ПОЛИТИЗАЦИЈА КЊИЖЕВНЕ ПРОДУКЦИЈЕ КРОЗ ПРИЗМУ БЕОГРАДСКОГ САЈМА КЊИГА

Сажетак: У раду се аналитички и критички разматрају утицаји различитих модела културних политика на развој издаваштва и књижевног стваралаштва у националној култури. Циљ истраживања је да се идентификују основни модели и исходи политизације продукције дела естетске вредности (лепа књижевност). Референтни оквир истраживања чини преглед књижевне продукције на смотри Београдски сајам књига, у периоду од оснивања манифестације 1956. до 2015. године. Научном методологијом су аргументоване и доказане истраживачке хипотезе: 1. У новијој српској култури могуће је идентификовати три модела културне политике који су на развој издавачке делатности утицали својим специфичним обележјима у различитим друштвено-историјским периодима. 2. Модел културне политике у епохи самоуправног социјализма није спутавао развој издавачке делатности; напротив, динамика књижевне уметности у овом периоду била је обрнуто пропорционална политичком ограничавању слобода и права. 3. Замах демократско-тржишног модела издавачке политике не гарантује квалитет и естетске вредности књижевног стваралаштва.

Кључне речи: издавачка делатност, културна политика, књижевна уметност, политизација естетике, Међународни београдски сајам књига

Увод

Књижевна уметничка дела обухватају велики део издавачке делатности, специфичан по томе што се вреднује естетским критеријумима.¹ Према класификацији Унеска из 1964. године, књига је стандардизована као непериодична штампана публикација која садржи најмање 49 повезаних листова (не рачунајући корице), и по садржају може бити: уметничка, научна, школска (уџбеник, приручник, практикум), техничка, популарна, књига за децу. Природа овог производа издавачке делатности је дводимензионална и деликатна, јер њу чини диверзитет културног и тржишног феномена: поред тога што има своју робну вредност и тржишну цену, уколико је реч о књижевном уметничком делу – њена природа је доминантно одређена оном димензијом која је специфично културна, духовна, креативна и, према многим ауторима, несводива на економске критеријуме вредновања.

Под првом функцијом издавачког предузећа – реализација, подразумева се низ операција које се предузимају у вези са припремом, штампањем и публиковањем књиге као основног производа и других непериодичних штампаних публикација (брошуре, плакати, обрасци, каталози, летци...)². Друга функција – презентовање књижевног дела обухвата промотивне манифестације које се предузимају у сарадњи са удружењима издавача, књижевних стваралаца, књижара, библиотекара и других заинтересованих субјеката, и спроводе у циљу посредовања између књижевног дела и публике, односно између уметничког производа особене естетске структуре и ширег друштвеног окружења које функционише кроз установе своје политичке, економске и културне организације. Ове маркетиншке делатности су усредсређене на популаризацију и друштвену валоризацију књиге и спроводе се кроз организационо и садржајно различите манифестације, какве су сајмови књига, књижевне смотре, сусрети писаца, књижевни форуми, промоције, награде и признања, и друго.

У српској култури књижевно уметничко стваралаштво и манифестације карактерише богата традиција, продукција

1 Издавачку делатност могуће је одредити као организовану стваралачку праксу чији корпус обухвата реализацију, презентовање и друштвено-економску валоризацију књига, новина, часописа и других периодичних публикација, брошура, музичких књига.

2 У раду се изузима онај део издавачке делатности који се бави производњом периодичних публикација – новинска предузећа. Федерација европских издавача статус издавача признаје сваком предузећу које објави минимално пет књига годишње; Милетић, М. (2009) *Основе менаџмента медија*, Нови Сад: Филозофски факултет, стр. 121.

и велики број издавача. Развој књижевног стваралаштва у епохама различитих културних политика посматрамо кроз призму Међународног београдског сајма књига. Ова приредба је поуздан показатељ развоја и промене културних политика у новијој домаћој историји. Управо у оквиру ове манифестације креиран је и трасиран правац развоја издавачке делатности у оквиру националне културе од друге половине 20. века. Поред тога што утиче на креирање културне политике у држави, Сајам књига представља и један инструмент за њено остваривање.³ Ова приредба даје релевантну грађу за научну анализу утицаја одређених политика на развој књижевног стваралаштва у Србији.

Теоријски оквир истраживања

Какав је однос политике и естетике? Ово питање је разложено и фокус истраживања стављен је на међуодносе између ужих појмова: културне политике и књижевне уметности.

Велек и Ворен у значајном делу „Теорија књижевности” сагласни су да политичке прилике једног друштва могу, у краћем или дужем раздобљу, да утичу на „дијаграм успеха једне књиге”.⁴ Међутим, те прилике не опредељују естетску вредност „језичког уметничког дела” (В. Кајзер). Као кључно за разумевање ове дискусије намеће се питање: шта је естетско у једном књижевном делу, односно који критеријуми опредељују ту вредност и да ли се она може сматрати аутономном у односу на шири контекст неестетских чинилаца? Књижевна теорија ова питања разрађује богатством тумачења јер различите школе дају предности различитим интерпретацијама.

Вредновање једног књижевног остварења (и сваког уметничког) може се вршити естетским и неестетским критеријумима. Вредновање се врши упоређивањем са одређеним нормама и мерилима. Значајно је питање избора односно врсте норми које се овом приликом примењују. Т. С. Елиот предлаже двоструки приступ – да се о „књижевности” књижевности суди помоћу естетских, а о величини књижевности на основу ванестетских мерила.⁵ Другим речима, потребно је трагати за елементима естетске структуре књижевног дела који чине аутономну област уметности и

3 Милутиновић, И. (2015) *Шездесет година Сајма књига у штампаним медијима*, Београд: Београдски сајам, стр. 4.

4 Велек, Р. и Ворен, О. (1965) *Теорија књижевности*, Београд: Нолит, стр. 120.

5 Eliot, T. S. (1936) *Essays Ancient and Modern*, New York: Harcourt, Brace and Co., стр. 93.

спољним елементима којима једно дело остварује друге – неестетске функције у друштву⁶.

Када се у модерним теоријама каже да је књижевност „чиста”,⁷ онда се мисли да је ослобођена од примарне практичне друштвене улоге или научне сврхе, те се њен смисао налази у јединственој функцији да побуђује неутилитарни естетски доживљај. Овакво схватање захтева вредновање књижевног дела према естетским критеријумима сложености и кохерентности уметничке структуре. У филозофској традицији од Канта афирмисано је начело да све лепе уметности имају јединствено обележје и вредност (а то је „сврховитост без сврхе”), дакле неутилитарни естетски доживљај.⁸ У модерним теоријама формалиста, структуралиста и постмодерниста преовладава становиште да су законитости књижевног текста аутономне у односу на аутора, друштвено-политичке околности и било какву практичну сврху. Грађа књижевног дела изворно припада спољашњој материји (језик, мисли, осећања и ставови аутора, друштвена и политичка стварност...). Она добија естетску организацију у оквиру структуре књижевног дела коју обликују уметнички поступци којима се градивни елементи постављају у полифонијске односе.⁹ Естетска вредност књижевних дела процењује се на основу успешности уметничких поступака који творе такву структуру. Дакле, друштвено-политичке вредности представљају градивно ткиво за обликовање књижевног дела, али не могу се узимати као релевантни критеријуми у поступку његовог естетског вредновања.

Какво је онда стварно место политике у књижевном стваралашту? Уже питање импликација политике на књижевност произилази из ширег оквира односа између књижевности и друштва. У тзв. спољашњем приступу књижевном делу анализира се повезаност између једне књижевности и њеног друштвеног, политичког и економског оквира.¹⁰ Но, тиме се бави социологија уметности, не и естетика; ова процена није нормативног карактера за питања естетске вредности књижевног дела.

Са становишта социологије уметности, књижевност је друштвена установа односно делатност. Најпре, њен медијум – језик је друштвена творевина. Референтно за књижевност је

6 Оне могу бити разнолике: политичке, економске, педагошке, образовне..., у зависности од врсте литературе.

7 Велек, Р. и Ворен, О. нав. дело, стр. 273.

8 Исто, стр. 276-277.

9 Исто, стр. 277.

10 Велек, Р. и Ворен, О. нав. дело, стр. 113.

сам живот – који је у великој мери друштвена стварност, а у примитивним друштвима поезију је немогуће одвојити од друштвених светковина, обреда, магије, рада и игре.¹¹ Осим тога, писац као припадник неког друштва поседује одређени положај, који детерминишу: његово образовање, порекло, вредност његовог дела, економски положај, приврженост одређеној идеологији коју писац може да испољава у својим ванкњижевним делатностима. С друге стране, ту је и питање друштвених импликација књижевних дела, које у овом раду остављамо по страни. Најзад, дело се обраћа публици која представља друштвену структуру и, према рецепционистичким теоријама, обликује кроз однос са читаоцима.

Друштвене установе и политички интереси могу да подстичу и ометају рад књижевника. Издавачка индустрија послује у складу са одређеним економским интересима. Међутим, историја културе показује да друштвено-политичке институције располажу знатном количином моћи да интервенишу у сфери књижевног стваралаштва, не само регулишући тржиште и друге економске основе. У књижевнотеоријској традицији, која се ослања на Платонове идеје, књижевност се инструментализује од стране политичке власти. У тоталитарним друштвима 20. века ова пракса је доведена до врхунца, тежећи да се идеолошки контролишу уметнички садржај и облик и прописују начела естетског вредновања.

Политички контекст друштва одређује неке услове књижевног стваралаштва. У овом раду подразумевамо уже значење појма политика – као конкретна циљно оријентисана активност практичног одлучивања у одређеној области јавног живота.¹² У литератури јавна или практична политика означава „све што влада одлучи да чини или да не чини” у одређеној области јавног живота.¹³ Такозване јавне политике се доносе у име јавности; иницира их одређено управљачко тело и спроводе их јавна или приватна тела; то су ауторитативне, управљачке и обавезујуће акције произашле

11 Аврамовић, З. (2008) *Социологија и књижевност*, Београд: Рашка школа, стр. 49.

12 У ширем смислу, под појмом *политика* подразумева се политички систем неке заједнице, односно њен систем институција и норми. Термин имплицира и процес артикулације одређених јавних интереса у једном друштву и начин мишљења о њима, у чему партиципирају вршиоци власти и сви појединци и групе који разматрају питања заједнице од општег интереса.

13 Birkland, Th. A. (2015) *An Introduction to the Policy Process: Theories, Concepts, and Models of Public Policy Making*, 3rd Edition. NY: Routledge

из детектованих друштвених потреба и проблема, чији планови садрже аргументе.¹⁴

Културна политика представља део јавних политика усредсређен на питања јавног интереса и улогу државе у култури. Експлицитна културна политика обухвата план програмског и систематског одлучивања о питањима културног развоја једног друштва и интервенције државе односно њених органа којима се регулише јавни интерес у области културе.¹⁵ Савремене културне политике у друштвима европске демократске традиције подразумевају дијалог међу различитим секторима који су одговорни за развој културе – институције државе, професионална удружења, корпорације, цивилно друштво и најшира јавност.

Политизација би, у том смислу, имала двојако значење: 1) процес прожимања области књижевног стваралаштва идеологијом, вредностима и циљевима одређене политике и 2) инструментализацију књижевног стваралаштва у циљу остварења артикулацисаног политичког интереса. Питање како на књижевну продукцију и књижевно стваралаштво утичу друштвено-политичке промене размотрено је кроз три идентификована периода у српској култури у раздобљу од 1956. до 2015. године.

Политички контекст књижевне продукције у периоду 1956–1990.

Први југословенски сајам књига, који је одржан у Загребу 1956. године, показао је главне карактеристике издавачке делатности у Југославији после Другог светског рата. Приоритет су имали наслови тзв. друштвено-политичке и литературе за децу, затим белетристике и књига примењене науке. Темељне смернице издавачке политике у овом периоду постављене су у оснивању ове манифестације, са циљем: да се јавност заинтересује за једну врсту робе – „која врши веома значајну функцију у културном образовању”¹⁶; да се успостави и развија сарадња са издавачима широм света, нарочито у превођењу дела светске књижевности, у чему није

14 Термин јавне политике потиче из енглеског језика (*public policies*) и означава програмско одлучивање и спровођење одговарајућих метода и инструмената у решавању проблема у одређеној друштвеној области: привредне, здравствене, образовне, културне политике.

15 Драгићевић Шешкић, М. и Стојковић, Б. (2007) *Култура – менаџмент, анимација, маркетинг* (5. измењено и допуњено издање). Београд: Клио, стр. 31.

16 Изјава потпредседника Савезног извршног већа ФНРЈ Родољуба Чолаковића, *Борба*, 4. новембар 1956, стр. 6.

било „скоро никаквих међународних веза”¹⁷, и да се сваком појединцу пружи једнака прилика да оствари и усавршава своје образовање („књига за свачији џеп”), и тако доступношћу јевтине књиге омасови писменост народа. Културна акција убрзо је дала одличне резултате. Већ следеће године је забележено: „данас скоро да нема познатијег светског писца који у нашој земљи није преведен или се сад не преводи”¹⁸, а до 1964. године, у 30 земаља и на 39 језика било је објављено 625 дела југословенских аутора.¹⁹

У односу на тржишни, наглашаван је првенствено културни и просветни карактер књиге. Покушаји скретања са курса званичне културне политике: „књига има првенствено васпитну функцију”, критиковани су од стране високих партијских и државних функционера: „Има издавачких кућа које под изговором рентабилности издају такве ствари које немају везе са културом и добрим укусом”²⁰. У вези с одступањем од политике квалитета потенцирана је одговорност издавача.

У периоду друге половине педесетих година прошлог века у Југославији опажа се раст у књижевној продукцији. Извоз југословенских књига и штампе, чија је вредност 1955. године износила 21.600 долара, до 1959. порастао је на 220.000 долара (у 1960. години само у сајамским данима премашен је овај износ). Увоз књига у посматраном периоду се удвостручио: од вредности 660.000 до 1.340.000 долара.²¹

Шездесетих година прошлог века добар пласман су бележиле научне књиге, приручници и књижевност за децу, а дела посвећена уметности и публицистици су заостајала. У објављивању југословенских класика, лепе књижевности и других уметности предњачиле су кооперације са иностраним издавачима. Упркос позитивним показатељима развоја издавачке делатности у Југославији из године у годину, Сајам књига 1964. сигнализирало је зачетак неповољне комерцијалне перспективе. Упоредо са позитивним тенденцијама, почеле да се кристалишу и тешкоће које оптерећују издавачку делатност. Планска привреда открила је другу страну издавачке експанзије – неравномерно распоређену

17 Трајковић, П. (21. октобар 1956) *Политика*, стр. 10.

18 Изјава Свете Ђурића, директора „Нолита” и потпредседника Удружења издавачких предузећа и организација Југославије, (2. новембар 1957) *Политика*, стр. 8.

19 Милутиновић, И. (2015) *Шездесет година Сајма књига у штампаним медијима*, Београд: Београдски сајам, стр. 17.

20 Чолаковић, Р. (22. октобар 1958) *Политика*, стр. 8.

21 Милутиновић, И. нав. дело, стр. 13.

продукцију: од укупно 76 југословенских издавачких предузећа, само њих 11 је продуковало чак 75 одсто свих публикованих књига. Издавачи су негодовали због привредне реформе, пре свега због мера кредитне политике да се најдужи рок за издавачке кредите смањи са три на две године одплате.²² Културно-политички радници закључили су да издавачка делатност потребује реформу у погледу дугорочнијих и ефикаснијих издавачких планова, боље поделе рада у производном процесу, шире сарадње и боље организоване продаје и тржишта. Оптимисти су у овоме видели прилику за оживљавање селективније издавачке политике, која ће вредност потврђивати не бројем наслова већ квалитетом књижевне продукције. Међутим, убрзо се на Сајму књига показала спремност издавача да учине уступке тржишту, повлађујући лошем укусу који гарантује зараду. Комерцијализација је тако почела да полако осваја поље издавачке делатности, али је „невидљива рука тржишта” још увек била далеко.²³ Савезна конференција Социјалистичког савеза радног народа Југославије била је у то време најмасовнија друштвено-политичка организација која је деловала у СФРЈ и остваривала велики утицај у креирању и спровођењу културне политике естатистичко-партијског модела.

Нобеловац Иво Андрић је приликом свечаног отварања Сајма књига 1970. године указао на чињеницу да се „услед привредних и финансијских тешкоћа, на појединим местима јављају застоји и поремећаји који ометају рад на издавању добре књиге и њеном ширењу у што већи круг читалаца”, и оценио да се ради о појави која „кочи већ постигнути напредак и погађа моралне и материјалне интересе писца и читаоца, па и заједнице као целине”.²⁴ Власти су покушале да ублаже финансијску кризу у издавачком сектору реструктурирањем предузећа и успостављањем нових видова сарадње са „неиздавачким” предузећима.

Издавачка делатност је седамдесетих година доследно следила курс идеолошке матрице Комунистичке партије Југославије и самоуправног социјализма. Од књижевника се званично очекивало да се у својим делима супротстављају „нарастајућим изолационистичким тежњама у културама југословенских народа”.²⁵ Културне манифестације имале су недвосмислено политички задатак: „... међународни сајам књига ове године има специфично обележје: у првом реду

22 Аноним, (21. септембар 1967) *Борба*, стр. 7.

23 Милутиновић, И. нав. дело, стр. 20.

24 Аноним, (23. октобар 1970) *Политика*, стр. 12.

25 Милутиновић, И. нав. дело.

у вези са продубљивањем и развијањем чврстог културног повезивања наше многонационалне средине, развијањем самоуправних односа, као и са општим перспективама развојка, формулисаним у Платформи за Десети конгрес СКЈ и у новим уставима”.²⁶ Друштвено-политички радници подржавају усклађеност југословенске издавачке делатности са „новим уставним начелима и ставовима Десетог конгреса СКЈ”, и у том контексту изражену тенденцију издавача да се „самоуправно организују и удружују”.²⁷ Истовремено, они подстичу продукцију дела лепе књижевности и савремених аутора марксистичке мисли.

Крајем седамдесетих година годишња продукција у Југославији износила је више десетина хиљада књига које су штампане у тиражу од 85 милиона примерака. Југославија се у том тренутку убрајала међу првих 10 држава света по увозу стране литературе. Истовремено, југословенска издавачка предузећа суочавају се са падом тиража, повећањем цена књига, отежаним извозом, несташицом хартије, поскупљењем штампарских услуга. Карактер књижевног стваралаштва у Југославији на почетку девете деценије 20. века био је и даље доминантно опредељен културном политиком у којој је Савез комуниста деловао као неприкосновена снага друштва са задатком да подстиче развој књижевности. Улога Савеза комуниста представљана је као „авангардна и отворена за прогресивне идеје”, али истовремено обавезна да негује „критичку селективност”: „(...) јер, у књигама нису садржане само добре, хумане, и нашој социјалистичкој самоуправној и несврстаној заједници примерене поруке”.²⁸ У духу изреченог навода, 1981. године је осуђена „Просветина” књига песама под насловом „Вунена времена” аутора Гојка Ђога, који је том приликом и оптужен за кривично дело „непријатељске пропаганде”, а „Просвета“ запала у сложене околности пословања и управљања.²⁹ Књижевно стваралаштво је правно, идеолошки и практично цензурисано, са становишта пожељних политичких вредности и идејног садржаја. Они писци за које је антидемократска политика југословенског соцреализма послужила као изазов књижевне обраде, били би изложени јавним критикама и судским процесима. У освиту сецесионистичких национализма, званична културна политика доделила је књижевности

26 Аноним, (30. октобар 1973) *Политика*.

27 Изјава Душана Ичевића, члана Секретаријата Савезне конференције ССРНЈ, (29. октобар 1974) *Политика*, стр. 14.

28 Изјава секретара Председништва Централног комитета Савеза комуниста Југославије, (27. октобар 1981) *Политика*, стр. 12.

29 Милутиновић, И. нав. дело, стр. 35.

идеолошки задатак да афирмише „достигнућа свих наших народа и народности (...) све што их зближава и спаја”. Оспоравана књижевна уметничка дела третирана су као арсенал потенцијалних опасности „који теже да девалвирају и оспоре тековине борбе (...) и темељна опредељења наше револуције”³⁰.

Издавачка делатност у Југославији осамдесетих година бележи стагнацију и опадање. Проблеми се умножавају – од неплаћених хонорара страним ауторима, преко гомилања лагера књига, до укидања издавача који не успевају да послују рентабилно, од стране општинских бирократија које у тим одлукама не траже мишљење асоцијације издавача и књижара. Примедбе непопуларне са становишта партијске етике и прагматике почињу одлучније да се артикулишу. У јавном дискурсу и даље се наглашава витална идеолошка функција књижевности у друштвеном развоју Југославије: „Издавачка политика у нашем друштву треба да буде чврсто заснована на идејној оријентацији наше револуције, и истовремено, способна да подстиче стваралачку и хуманистичку критичку мисао (...). Зато на таквој оријентацији треба да буде заснована и наша укупна политика селективности, када је ријеч о ангажовању друштвених средстава у издавачкој делатности” – представио је Видоје Жарковић, високи партијски руководилац, темељне одлике тадашње издавачке политике, и уједно антиципирао норму будућег развоја у овој области културе – како у њеном програмском профилу, тако и у погледу модела и услова финансирања.³¹

Међутим, у исто време, из редова професионалних удружења најављује се нови начин промишљања у артикулацији како културних тако и политичких интереса грађана. Гласови критике идеолошке индоктринације у литератури најпре се опрезно и двосмислено промаљају испод доктринарне мартице: „има књига које својом искључивошћу, ускогрудошћу и окамењеношћу идеја њихових аутора (...) говоре саме против своје садржине”... Потом се одлучније иступа у име изворне мисије књижевног стваралаштва да се бори против догматског мишљења – а за научну истину и против окоштаних идеја прошлости, и то у име прогреса будућности.³² Потенцирање одлучујућег значаја књиге „у слободном развоју

30 Др Миљан Радовић, члан Председништва ЦК СКЈ, на свечаном отварању 28. међународног сајма књига у Београду, (28. октобар 1983) *Политика*, стр. 10.

31 Аноним, (25. октобар 1985) *Политика*.

32 Милутиновић, И. нав. дело, стр. 40.

и еманципацији југословенских националних култура³³ постаје индикативно у либерализацији друштвено-политичког контекста која се наговештава на маргинама југословенске политичке сцене тога доба.

Финансијски положај издавачких предузећа је драматично ослабљен до краја осамдесетих година.³⁴ Упозорења о положају издаваштва у Југославији, која су претходних година долазила у опрезнијим формулацијама, прерастају у оштру критику надлежних институција које су новим прописима изједначиле издаваштво са другим привредним делатностима, а књигу са „робом широке потрошње”. Упркос томе, владајућа економска политика није нудила алтернативу. Али садржаји издавачких продукција почињу да се прилагођавају промени политичког амбијента. Нови наслови и садржаји, другачијим приступима и интерпретацијама старих тема, критички преиспитујући друштвене вредности из блиске прошлости и уједно оживљавајући дисидентске политичке личности које тако добијају своју историјску димензију, почели су да нуде нове приступе табуизираним темама из претходних деценија... Књижевна продукција почиње да се ослобађа „идеолошких и историјских табуа”.³⁵ У сумраку једне епохе, примећена је и појава књига које су чудно жанровски одређене као „необичне”, а обрађују приповести о чудноватим доживљајима, бићима и другим фикцијама.

Период од 1956. до 1991. године обележио је доминантан утицај идеолошке матрице Комунистичке партије Југославије на културну политику. Тај етатистичко-партијски модел је од књижевних стваралаца, уредника и директора издавачких предузећа, захтевао да делују као друштвено-политички радници. Издавачка предузећа су била у власништву државне односно друштвене својине, дакле функционишући изван медијског тржишта. Књижевници и издавачи били су једнако инструментализовани у служби спровођења јединствене културне политике, која је, као апологија социјалистичких (касније и самоуправних) друштвених циљева, прокламовала: неговање „братства и јединства свих народа и народности”, величање тековина антифашистичке борбе и социјалистичке револуције, култа Јосипа Броза Тита, подршку пројекту несврстаних, омасовљење писмености становништва, развој културног живота и институција у свим срединама – сеоским и урбаним широм земље, модернизацију у стилу „укорак са светом”, уз цензорску контролу

33 Врандечић, И. (24. октобар 1986) *Политика*, стр. 12.

34 Аноним, (22. октобар 1987) *Политика*, стр. 14.

35 Аноним (31. октобар 1990) *Политика*, стр. 15.

књижевних садржаја. У оваквој констелацији књижевне награде и друштвена признања су остављали по страни естетске критеријуме вредновања. Међутим, упркос недемократском амбијенту (који је, истина, допуштао контролисани дисидентски израз), у посматраном периоду остварен је успешан и богат развој књижевног стваралаштва у Југославији. Заснован на традицији националних култура и усаглашаван с актуелним токовима у светској култури, он је показивао отвореност за вредности мултикултуралног света и за промене које је доносио технолошки развој.³⁶ Књижевно стваралаштво је из године у годину профилисало развој националне културе као њен фундаментални чинилац. У СФРЈ је званична културна политика у многим аспектима била стваралачки подстицајна. О књижевним последицама недемократске политичке власти, можемо рећи да су у исти мах биле негативне (у сузбијању одређених књижевних тема и садржаја, цензури, ућуткивању и строгом проверавању неподобних писаца) и позитивне (у подржавању вредности културе лишених сваке тривијализације, подстицању културних потреба грађана, афирмисању угледа књижевности и њених стваралаца, пружању повољних стваралачких могућности макар за оне ауторе који се нису отворено супротстављали интересима званичне политике).

*Политичке промене, издавачи и књижевност
1991–2000.*

Индикатори успешности издавачке делатности су варирали зависно од политичких збивања и утицаја. У последњој деценији 20. века у Србији је разрушен самоуправни модел друштвеног организовања и наступило је подржављење највећих издавачких предузећа. Нови закони којима се уређује издавачка делатност омогућили су оснивање и приватних издавачких предузећа. Овај искорак у погледу трансформације власништва у култури најавио је успостављање етатистичко-тржишног модела културне политике.³⁷ Увођење приватног власништва и афирмација мањих издавача, омогућили су диверсификацију садржаја и програмских оријентација. Издавачи су почели постепено да се осамостаљују у односу на институционални мејнстрим који је дефинисала званична државна политика. Ова делатност почиње снажније да утиче на обликовање нових политичких и културних вредности и ставова грађана.

36 Милутиновић, И. нав. дело, стр. 86.

37 Исто, стр. 87.

Динамика књижевног старалаштва показује пад током ратне 1991. године, који се огледа на Сајму књига кроз знатно умањен обим продукције и број учесника у односу на претходне деценије.³⁸ На пултовима Сајма преовладавали су наслови посвећени популарним политичким (ре)интерпретацијама, личностима и догађајима из српске историје и културе. Промена политичког контекста изнедрила је нове књижевне теме. У таласу националног и религијског освешћења, издавачка политика заступала је нове садржаје, у којима је национални дух трагао за својим изворима, враћајући се цивилизацијском уточишту источног наслеђа (Византије и православља). Импресиван је број нових, капиталних дела о Византији и њеним културолошким утицајима. Ове едиције уредници су представљали као резултат настојања да се обнови интересовање за изворишта српске духовности. „Тако су, у култури која је преживела покушај атеизирања, постали све заступљенији садржаји дуго потискиваног религијског феномена.”³⁹ О томе сведочи књижевна смотра 1991, већим бројем наслова из ове области. Поједини издавачи обнављају своје библиотеке из периода пре Другог светског рата, мењајући однос према „оностраном” (на пример, „Просвета” обнавља библиотеку „Каријатиде” из периода грађанске Југославије, у којој публикује трећи том „Историје религијских идеја” Мирче Елијадеа).

Оно што је одредило успешност издавачке делатности од 1992. до 1995. године, била је изолација од стране „међународне заједнице”, захваљујући којој је књижевно стваралаштво у Србији претрпело велике материјалне губитке. Наступиле су године које су упамћене по ембаргу који је, кроз низ политичких, економских и културних мера, део међународне заједнице предузео против нове државе Савезне Републике Југославије (СРЈ). На старом континенту, дуге демократске традиције, поново се у 20. веку догодило да књиге нису могле прећи границу. Због чињенице да је спречена слободна циркулација књига и идеја, Унија издавача са седиштем у Женеви, чији је Удружење издавача и књижара Југославије члан, протествовала је код Унеска.

Криза у издавачкој делатности СРЈ одразила се најјасније у 1992. години, а негативан тренд није поправљен све до 1995. Економску и културну блокаду у овом периоду покушавали су да „пробију” власници издавачких кућа у

38 Као последица политичких сукоба, београдски Сајам књига бојкотовали су 1991. године сви издавачи из Хрватске и Словеније, као и многи из Европске заједнице, понајвише немачке, француске и италијанске издавачке куће.

39 Милутиновић, И., нав. дело, стр. 46.

иностранству српског порекла. У тренутку када се учинило да се издаваштво у Србији опоравља, а Сајам књига почиње да враћа некадашњи сјај⁴⁰, догодило се ново урушавање ове делатности услед НАТО бомбардовања СР Југославије 1999. године.

Нову поетику на крају 20. века расветлио је у хуманистичком кључу књижевник и критичар Жорж Алдас, почасни гост „куполе под блокадом”⁴¹: „Јуче је ваљало ратовати против тоталитарних идеологија (...). Сада је, међутим, главна препрека, пре свега, општа банализација живота, преимућство економије: (...) веома је подмукло јер се не јавља као декларисана идеологија, већ као унапред припремљени одговор на потребе, које се подразумевају као строго материјалне. Ту је и та перверзија демократије која значи, на пољу културе, власт већине, златно теле маса, чему увелико доприносе медији, а посебно телевизија (...); ту је и један губитак смисла који се исказује кроз једну глупу сакрализацију фалш-културе... Против илузије спектакла (...) језик треба схватити озбиљно. Јер онај ко не поштује језик, не поштује ни бића. Оно што би требало да разгласимо је да смо сви ми лишће једног истог стабла Човека. Ту се налази прави смисао нашег залагања”⁴².

Ова епоха је завршена у духу политички мотивисаног романтичарског заноса руског књижевника Александара Зиновјева, приликом отварања 44. међународног сајма књига у Београду: „Морамо постати заштитници западноевропске цивилизације која је озбиљно угрожена американизацијом”⁴³.

Како било, култура књиге је у Србији претрпела велику штету. Уручене књижевне награде, признања и похвале у деведесетим годинама прошлог века верно одражавају доминантан политички тренд. Уочавамо да многи од најистакнутих српских писаца попут Борислава Пекића, Слободана Селенића па и Добрице Ћосића нису били заступљени у главном току културне политике који су креирале нове социјалистичке власти. Управљање у култури почиње да се диверсификује и са друштвено-политичких организација и

40 После међународне изолације, у сајамским приредбама 1997. и 1998. године учешће је узело 650 излагача, међу којима су били присутни гости из 15 земаља света. То су били знаци опоравка.

41 Алдас је био први инострани књижевник у историји Међународног београдског сајма књига који је отворио ову манифестацију. То се догодило под ембаргом 1993. године. Пре њега, ова част припадала је истакнутим друштвено-политичким радницима и од 1988. године књижевницима.

42 (22. октобар 1993) *Политика*, стр. 17.

43 (20. октобар 1999) *Политика*, стр. 25.

њихових идеолога постепено прелази на удружења уметника и невладине асоцијације.

*Књижевна продукција и
нова културна политика 2000–2016.*

Београдски сајам књига је већ 2000. године успео да врати међународни углед и превазиђе успешност смотре из 1989,⁴⁴ а издавачка делатност се преобукла у ново рухо и њена продукција данас, упркос тешкоћама, показује добре резултате. У периоду од 2000. до 2013. године, раст издавачке продукције у Србији кретао се од 11.074. до 16.448 наслова (у 2008), после чега, са наступањем економске кризе, продукција почиње да опада до 15.035 издања објављених у 2013. години.⁴⁵ Према каталожном запису Народне библиотеке Србије, наведене бројке обухватају целокупну домаћу издавачку продукцију, дакле све непериодичне и периодичне публикације са ЦИП записом, од уџбеника, преко уметничке књижевности, белетристике, до часописа и магазина, брошура. Књижевник Милован Данојлић је, отварајући Сајам књига 2004. године, изнео податак: „Годишње се, према подацима Унеска, у нашој земљи објави око пет хиљада наслова, док се у Француској, заштићеном забрану европске културе и писмености, штампа око 45 хиљада наслова. Узме ли се у обзир број становника у једној и у другој земљи (о осталом да и не говоримо), закључујемо да наши издавачи држе корак са обожаваном Европом...”.⁴⁶ У 2015. години било је регистровано 238 издавачких кућа⁴⁷, али и 7000 издавача укупно⁴⁸.

44 Убрзо се догодила и значајна институционална промена – Београдски сајам књига стао је на „зелену грану” иницијативом Скупштине града Београда која га је 2003. године узела под своје окриље, а организовање приредбе поверила посленицима културе и књижевности (у мандатном периоду), под руковођењем Савета (Одбора) Међународног београдског сајма књига и Београдском сајму као извршном организатору. До тада је Београдски сајам био само издавалац простора Пословној заједници (удружењу) издавача и књижара, која је била организатор приредбе, под финансијским покровитељством издавача.

45 Преглед издавачке делатности у Србији за период 2000–2013, <https://www.nb.rs/pages/article.php?id=18606> (посећено 30. 6. 2016)

46 (20. октобар 2004) *Политика*, стр. 17.

47 Према конкурс Министарства просвете, науке и технолошког развоја за откуп књига: <https://www.nb.rs/pages/article.php?id=29186> (посећено 30. 6. 2016)

48 Од укупног броја регистрованих издавача, највећи део чине аутори-издавачи са самосталним издањима, који имају исти правни статус као предузећа, али се на тржишту појаве само једанпут; ова појава фиктивно повећава број издавача на националном нивоу.

На књижевну продукцију у Србији после 2000. године пресудно је утицало неколико фактора: дигитална технологија, која је пооштрила конкуренцију на тржишту књиге и суочила издаваштво са новим изазовима; заокрет економске политике са тржишно-планске на либерално-тржишну, што је пред комерцијалним изазовима подстакло уплив сензационализма у књижевну продукцију, и политичке друштвене промене, сменом владајућег режима од стране блока демократских странака.

Са политичким променама у Србији 2000. године наступила је фаза демократско-тржишног модела културне политике. То значи да се у периоду постсоцијалистичког развоја (2000–2016) домаћи издавачки сектор суочава са проблемима који нису до краја разрешени ни у друштвима зрелије демократије. У транзиционој Србији наметнула су се два правца промена у овој области: институционална и професионална трансформација у складу са европским стандардима.⁴⁹ Поред ових промена, издавачку политику су у последњем петнаестогодишњем периоду обележиле деполитизација у садржају и програму књижевне продукције и либерализација тржишта књиге. Као што нема политизације у домену планске привреде и мешања државе у тржишне односе, тако се више не препознаје ни амбиција политичара да се баве процењивањем естетске вредности књижевности, прописују њен садржај, пожељне стилске карактеристике и жанровске правце.

Последица власничке трансформације негативно се одразила на некада највеће издавачке куће у Србији, које су национални и међународни културни миље обогатиле бројним изванредним издањима, али је изнедрила и нова, приватна издавачка предузећа, која својом продукцијом прате светске научне и уметничке токове. Званична културна политика, међутим, не садржи снажну потпору за лепу књижевност, јер је удовољавање законима тржишта наметнуло већу заступљеност дела ниже естетске вредности. Демократизација и либерализација уређивачке контроле нису довели до просвећене културне политике. У актуелном културном моделу прети да превлада трка за профитом, а индустрија забаве да освоји поље издаваштва. Олигархија крупног капитала у издавачкој индустрији је и у глобалним оквирима произвела парадокс. Наиме, према доктрини либералног капитализма, конкуренција роба и услуга на слободном тржишту подстиче њихов квалитет. У уметности (књижевности) до тога није дошло, већ се догодио супротан ефекат –

49 Милутиновић, И. нав. дело, стр. 87-88.

непланска производња изнедрила је мноштво дела која нижим квалитетом и лишена естетских вредности повлађују укусу шире читалачке публике. Профитна мотивација издавача умањује улагања у опрему и производњу, обраду текста и ауторска права; дакле, испоставило се да економски концепт слободног тржишта примењен у култури обара квалитет књижевне продукције. Када се занемари естетска димензија књижевног дела и оно сведе на робу, онда се укида специфична дихотомија његове природе и препушта тржишту као потрошна роба. У таквим условима не може да изненади чињеница да је у 2015. години најпродаванија књига на Београдском сајму књига био модни приручник за тинејџерке чији је аутор једна блогерка. Неко би могао да брани овакву појаву тезом да је на слободном тржишту недопустив државни интервенционизам; међутим, да ли се књижевно стваралаштво сме лишавати једне своје димензије, какве педагошке и културолошке последице такве политике могу бити, и чија је дужност да се стара о овим питањима?

На Сајму књига који је отворио пре 11 година, књижевник и академик Љубомир Симовић поменуо је „заstraшујућу редукцију наших културних потреба” и анализирао положај књиге у контексту савременог друштва и његових цивилизацијских одлика: „Ситуација у којој се књига данас налази представља својеврстан оксиморон: што се књиге мање читају, то се све више пишу и штампају; књигу не уништава то што неће да је штампа нико, него је убија то што је штампа свако (...).”⁵⁰ Дакле, није спорна чињеница да је производња књига била прва културна индустрија,⁵¹ а да су дигиталне перформансе штампарске технологије омогућиле такву брзину и увећање тиража који су ову индустрију начинили уносним бизнисом.⁵² Међутим, одговорна културна политика мора да укључује свест о негативним последицама третирана књиге као робе која има првенствено тржишну вредност, чија је производња усредсређена на увећање профита и због тога оријентисана претежно на забаву. Стимулацијом овакве праксе, духовни потенцијали друштва се жртвују у име „инструменталног ума” тј. политичке и економске инструментације културе.⁵³

50 Аноним, (26. октобар 2005) *Политика*, стр. 17.

51 Бригс, А. и Кобли, П. (2005) *Увод у студије медија*, Београд: Клио, стр. 39.

52 Са критичког становишта Хоркхајмера и Адорна, културна индустрија имплицира појаву такве културе која се ствара на темељу модерне технике.

53 Horkheimer, M. i Adorno, Th. (1989) *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*, Sarajevo: „Veselin Masleša” – „Svjetlost”.

Овде је прилика да се укаже на негативно лице политизације у савременој српској књижевној продукцији. Демократски је допустиво да званично дефинисана културна политика у једном друштву има своје присталице али и опоненте. Односи између политике и културе у домаћем јавном дискурсу почели су да „еволуирају” у правцу демократизације, али парцијални политички интереси још увек нису сасвим уклоњени из области издаваштва. Испод декларативног и манифестног плана културне политике неретко се прикривају различити политички или пословни интереси појединаца. Непомирљивост политичких струја после 2000. године најпре је била изражена између новооснованог и старијег удружења издавача, кроз спекулације о проневереном новцу, одговорностима за пропусте у претходним годинама, успешности на сајамским приредбама, и другом.⁵⁴ Политизација у смислу инструментализације културних производа од стране интересних група које су блиске са вршиоцима власти или политичким партијама никада није престала, па ни после увођења демократских закона којима се регулише област културе у Републици Србији. Састави Одбора (Савета) Међународног београдског сајма књига могу да буду индикативан пример за ову тезу. Такође, у структури жирија за додељивање сајамских награда издавачима, уочава се присуство утицаја различитих политичких протагониста. Ова тела су после 2000. године професионализована и ослобођена заступљености директних представника одређене политичке организације који спроводе контролу тзв. идејног садржаја. Међутим, неки облици софистицираног притиска из сфере политике и бизниса увек су присутни као претња да јавни интерес у култури буде угрожен парцијалним.

Закључак

У условима често ненаклоњеним књизи – почев од привредних, преко економских односно тржишних, до друштвено-политичких и идеолошких напетости, књижевна продукција у српској култури је показивала особену виталност. Издаваштво се из године у годину потврђивало као специфична делатност, која је прилагодљива културним потребама као и друштвеним захтевима. Од 1956. године, када је основан и одржан први југословенски сајам књига, до данас, издвајају се три етапе књижевног развоја које су детерминисане сплетом особених чинилаца: политичким и економским системом, нивоом друштвеног развоја, културним наслеђем, традицијом и културним потребама. Три модела културне (издавачке) политике са својим посебним карактеристикама

54 Милутиновић, И. нав. дело, стр. 56-58.

датирају: од 1956. до 1991. године (статистичко-партијски и његов јединствени израз у Југославији – социјално-самоуправни модел); од 1991. до 2000. (статистичко-тржишни модел) и од 2000. до данас (демократско-тржишни модел). У свим наведеним периодима могуће је идентификовати одређени степен политизације на положај књижевности у друштву и књижевну продукцију. Међутим, друштвено-политичке прилике, уколико и препоручују или чине могућим неке естетске форме, саме естетске вредности не одређују. Овим се закључује прва хипотеза.

Друга хипотеза се наслања на традицију тоталитарних друштава у 20. веку. Репресивне владавине су пружале повољне стваралачке могућности оним књижевницима који су својевољно или под принудом прихватили захтеве политике у својим делима. Такође, многа дела врхунске естетске вредности настала су управо у отпору тоталитарној владавини. Чак је у неким антидемократским владавинама књижевно стваралаштво било „естетскије” него у демократским друштвима (Де Токвил). У српском друштву политичка власт никада није досегла ниво тоталитарне организације каква је била заступљена у совјетском соц-реализму или немачком соц-национализму, али се у погледу књижевне динамике уочава сличан образац. Ауторитарно ограничавање политичких слобода и права и књижевна динамика у српској култури реалног социјализма били су обрнуто пропорционални.

Демократски политички напредак не подржава нужно развој уметничких вредности. Парадокс је изражен у чињеници да је конкурентност на либералном тржишту књиге учинила супротно од очекиваног подстицања квалитета – а то је слабљење естетског потенцијала једне књижевности. Овим се аргументује трећа хипотеза. Једно од објашњења можемо тражити у специфичној природи („књижевности”) књижевне уметности – естетска дела могу бити подложна инструментализацији, али то није њихова нити највећа нити једина вредност. Вредност књига која се мери величином публике односно купаца и ширином друштвеног или политичког утицаја није компатибилна са естетском вредношћу, коју препознаје малобројна елита образованих и компетентних појединаца. Раслојеност једног друштва одражава се и у раслојености његовог естетског укуса. Зато ни политизација као уплив власти у књижевну продукцију ни тзв. слободно тржиште, које по природи тежи укрупњавању власништва и капитала, не гарантују продукцију књижевних дела естетске вредности.

ЛИТЕРАТУРА:

Аврамовић, З. (2008) *Социологија и књижевност*, Београд: Рашка школа.

Бараћ, Д. (2014) *Право у области књиге*, Београд: Народна библиотека Србије.

Birkland, Th. A. (2015) *An Introduction to the Policy Process: Theories, Concepts, and Models of Public Policy Making*, 3rd Edition. NY: Routledge.

Аноним, (новембар 1956 – октобар 1995) *Борба*, Београд: НИП Борба.

Бригс, А. и Берк, П. (2006) *Друштвена историја медија: од Гутенберга до интернета*, Београд: Клио.

Бригс, А. и Кобли, П. (2005) *Увод у студије медија*, Београд: Клио.

Велек, Р. и Ворен, О. (1965) *Теорија књижевности*, Београд: Нолит.

Де Токвил, А. (1990) *О демократији у Америци*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Драгићевић Шешић, М. и Стојковић, Б. (2007) *Култура – менаџмент, анимација, маркетинг* (5. измењено и допуњено издање), Београд: Клио.

Ђорђевић, Ј. ур. (2008) *Студије културе*, зборник, Београд: Службени гласник.

Eliot, T. S. (1936) *Essays Ancient and Modern*, New York: Harcourt, Brace and Co.

Кајзер, В. (1973) *Језичко уметничко дело*, Београд: Српска књижевна задруга.

Лоренс, Е. Х. и Хантингтон, П. С. (2004) *Култура је важна: како вредности уобличавају људски прогрес*, Београд: Плато.

Милетић, М. (2009) *Основе менаџмента медија*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Милутиновић, И. (2015) *Шездесет година Сајма књига у штампаним медијима*, Београд: Београдски сајам.

Немањић, М. (1981) *Издавачка делатност у Србији: 1968–1978*, Београд: Завод за проучавање културног развитака.

Политика: јун 1930 – октобар 2014, НИП Политика, Београд.

Horkheimer, M. i Adorno, Th. (1989) *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*, Sarajevo: „Veselin Masleša” – „Svjetlost”.

Тјуроу, Џ. (2012) *Медији данас: увод у масовне комуникације* (књига I), Београд: Клио.

Irina Milutinović
Institute of European Studies, Belgrade

POLITICIZATION OF LITERARY PRODUCTION
THROUGH THE PRISM OF THE BELGRADE BOOK FAIR

Abstract

Impacts of different models of cultural policies on the development of publishing and literary production in the national culture were reviewed in the paper. The aim of the research was to identify the main models and results of politicization of aesthetic works production in the Serbian literature. Research framework was the review of publishing production in the cultural event – Belgrade Book Fair from its establishment in 1956 to this date. The following research hypotheses are proven by appropriate scientific methodologies: 1. It is possible to identify three models of cultural policies in development of publishing, with their specific characteristics in different socio-historical periods of the recent Serbian culture. 2. The model of cultural policy in the period of self-management/socialism did not restrict development of publishing; on the contrary, the dynamics of literary art has been inversely proportional to the political limitation of freedom and rights in this period. 3. The success of democratic and market model of publishing policy does not guarantee the quality and the aesthetic value of literary works.

Key words: *publishing, cultural policy, literature, politicization of aesthetics, The International Belgrade Book Fair*